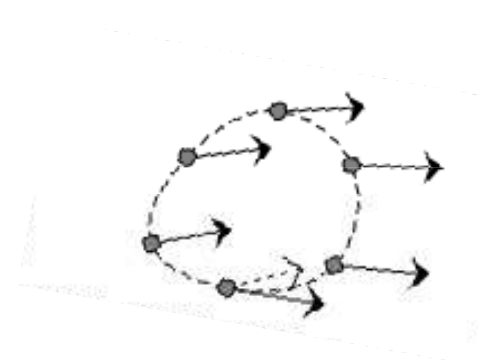
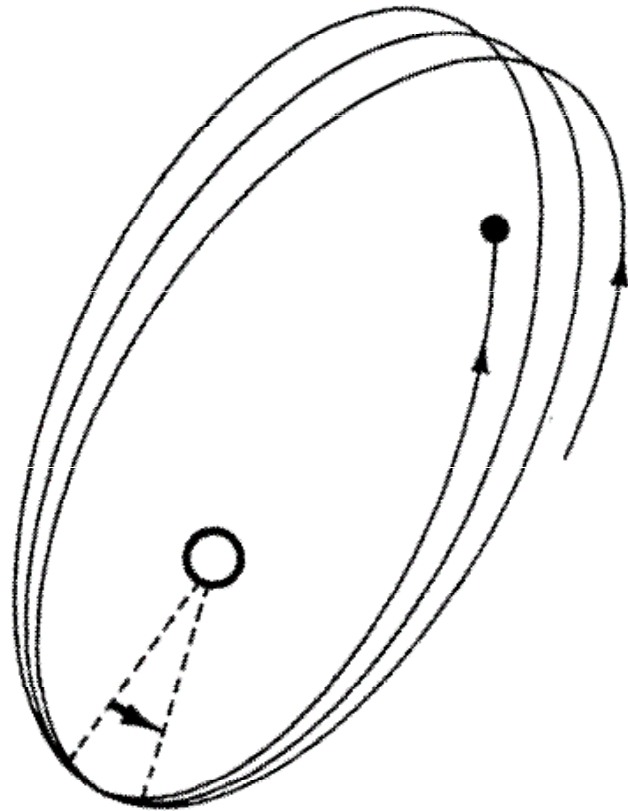
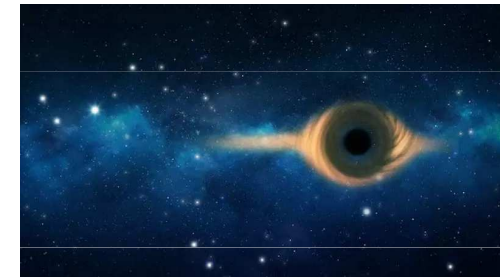
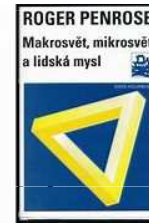
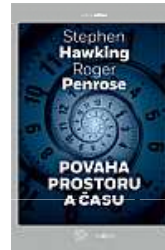
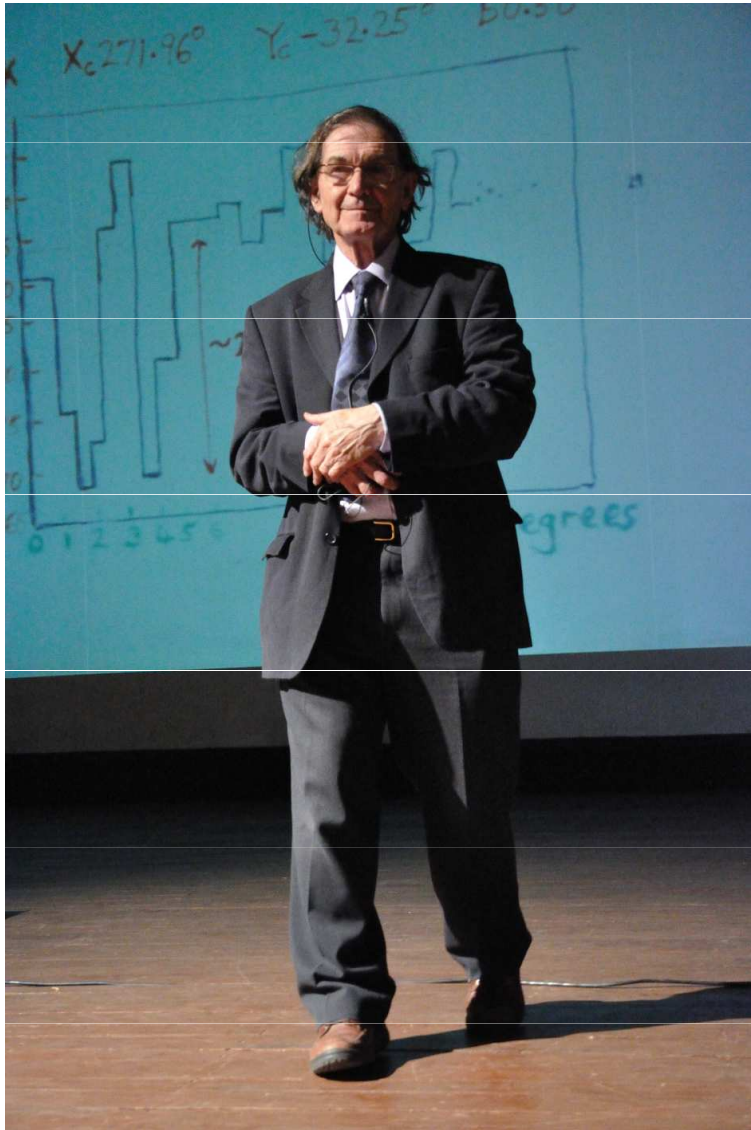

Relativita a kosmologie

Radostný podzim 2020

- Švédská akademie věd udělila Nobelovu cenu za fyziku třem fyzikům za jejich objevy v oblasti černých děr.
- Polovina Nobelovy ceny putuje k britskému matematickému fyzikovi Rogeru Penrosovi za jeho důkaz vzniku černých děr v rámci obecné teorie relativity.
- Druhá část ceny míří k německému vědci Reinhardu Genzelovi a Američance Andree Ghezové za jejich objev supermasivní černé díry v centru naší galaxie.

Isaac Newton (1642-1726)

Philosophiae Naturalis Principia Mathematica, 1687

- Dynamické zákony $F = ma$
- Všeobecná gravitace $F = GMm/r^2$
- Relativní a absolutní pohyb, prostor, čas
- Aproximace rozměrů sluneční soustavy (Cassini, 1672)
- Konečná rychlost světla (Ole Rømer, 1676)

Newtonovská kosmologie

- Vesmír vždy existoval.
- Stacionární vesmír se nemění jako celek.
- Metrický prostý eukleid. prostor a čas nekonečný.
- Prostor izotropní a homogenní.

Kosmologické modely v rámci Newtonovské fyziky

- Předpoklady: homogenita, izotropie, Newtonovy zákony, gravitační zákon

$$m \cdot \ddot{r} = -\frac{GmM}{r^2}$$

$$r = r_0 \cdot R(t) \quad R(t_0) = 1$$

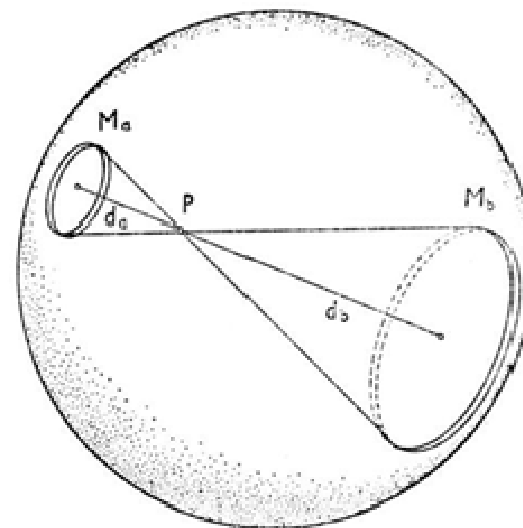
$$\ddot{R} = -\frac{4}{3}\pi\rho_0 G \frac{1}{R^2}$$

$$\frac{1}{2}m \cdot (\dot{r})^2 - \frac{GmM}{r} = E$$

škálový faktor, expanzní fce

$$(\dot{R})^2 - \frac{8\pi\rho_0 G}{3} \cdot \frac{1}{R} + k = 0$$

$$v = \dot{r} = \frac{\dot{R}}{R} \cdot r = H \cdot r$$

Cílem je získat funkci **$R=R(t)$** čili časový průběh rozpínání vesmíru

Obecnější model s kosmologickým členem

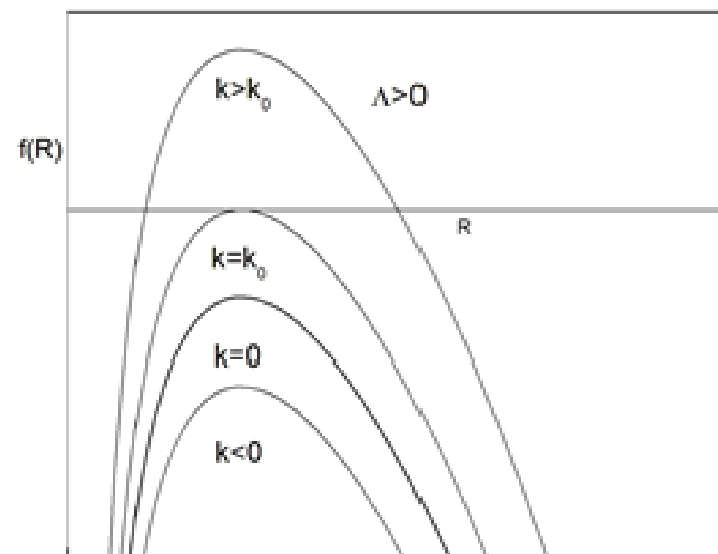
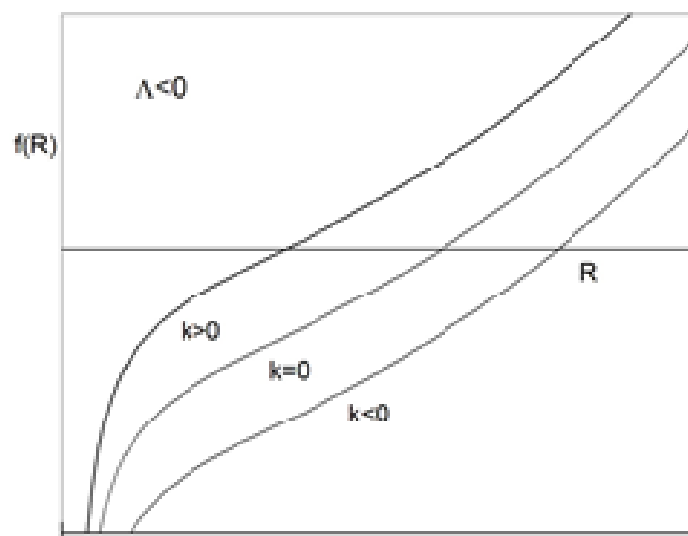
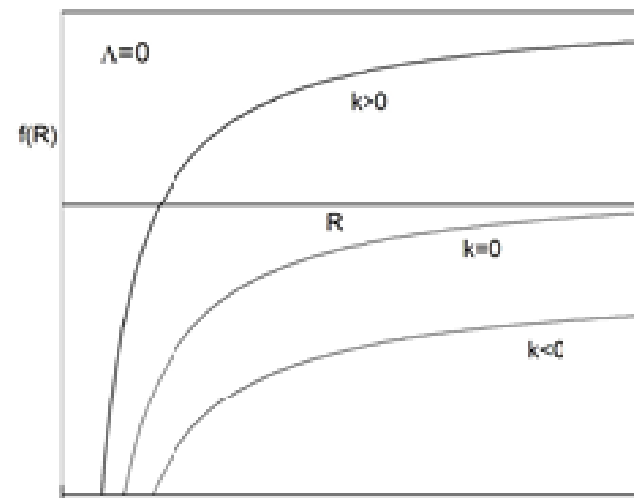
$$m \cdot \ddot{r} = -\frac{GmM}{r^2} + \frac{1}{3}m\lambda r$$

$$\ddot{R} = -\frac{2C}{R^2} + \frac{1}{3}\lambda R; \quad C = \frac{8}{3}\pi\rho_0 G \geq 0$$

$$(\dot{R})^2 + f(R) = 0; \quad f(R) = -\frac{C}{R} + k - \frac{1}{3}\lambda R^2$$

$$\Lambda = \frac{\lambda}{c^2} \quad K = \frac{k}{R^2}$$

závislost škálového faktoru na čase pro různé scénáře

Speciální teorie relativity (STR) – Einstein 1905

Principy:

1. První postulát (princip relativity)

Ve všech inerciálních vztažných soustavách probíhají fyzikální děje stejně (platí pro ně stejné fyzikální zákony).

2. Druhý postulát (neměnnost c)

Rychlost světla ve vakuu je ve všech inerciálních vztažných soustavách stejná.

$$ds^2 = \eta_{ik} dx^i dx^k = c^2 dt^2 - (dx^2 + dy^2 + dz^2) \quad \eta_{ik} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & -1 \end{pmatrix}$$

Geometrické vyjádření STR - Minkowskiho prostoročas

Prostoročas

Tři základní pojetí:

Newton (17.století)

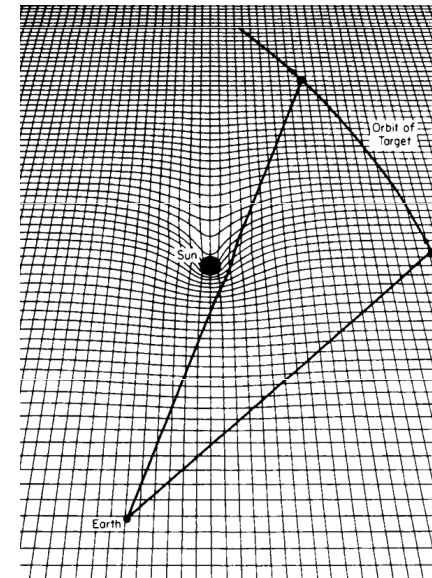
Hmota $\leftarrow$ Prostor + Čas

Einstein STR (1905)

Hmota $\leftarrow$ Prostoročas

Einstein OTR (1915)

Hmota $\leftrightarrow$ Prostoročas

Teorie relativity se zabývá geometrií prostoročasu
a důsledky, které z toho plynou pro fyziku

Metrika

Metrika vyjadřuje vzdálenosti (intervaly) v čtyřrozměrném prostoru událostí

souřadnice x^0, x^1, x^2, x^3

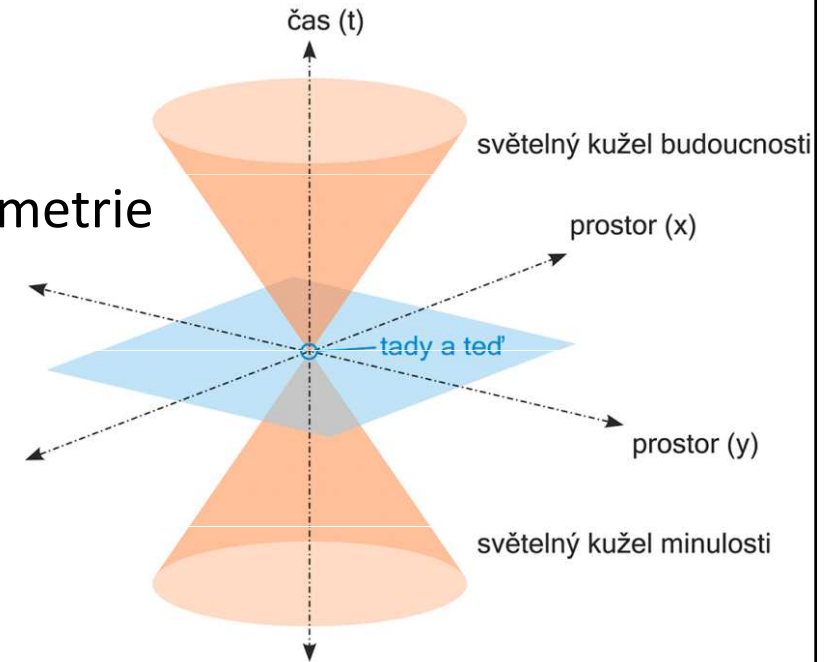
Kvadrát intervalu v Minkowskiho souřadnicích
v nezakřiveném prostoru – pseudoeukleidovská geometrie

$$s^2 = c^2 t^2 - (x^2 + y^2 + z^2)$$

v křivočarých souřadnicích:

$$ds^2 = \sum g_{ik}(x^j) dx^i dx^k$$

metrické koeficienty
(10 fcí souřadnic)

Délka světočáry spojující události A, B (v časových jednotkách)

$$\tau = \frac{1}{c} \int_A^B ds$$

τ se měří ideálními hodinami

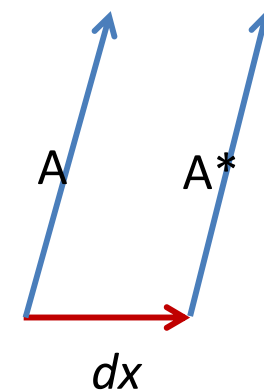

Konexe

pravidlo pro paralelní přenos vektorů mezi různými body

$$A^{i*} = A^i - \Gamma_{kl}^i A^k dx^l$$

složky konexe

Geodetická (nejpřímější) čára má rovnici:

$$\frac{d^2 x^i}{ds^2} + \Gamma_{kl}^i \frac{dx^k}{ds} \frac{dx^l}{ds} = 0$$

Souvislost metriky a konexe

V relativistické fyzice nejpřímější = nejdelší

$$\Gamma_{kl}^i = \frac{1}{2} g^{is} \left(\frac{\partial g_{sk}}{\partial x^l} + \frac{\partial g_{sl}}{\partial x^k} - \frac{\partial g_{kl}}{\partial x^s} \right) = \Gamma_{lk}^i \quad (40 \text{ fcí souřadnic})$$

inverzní matice ke g_{ik}

Veličiny Γ charakterizují zakřivení souřadnic, nikoliv samotného prostoročasu. Fyzikální význam – síly působící na volnou částici.

Einsteinova *nejšťastnější* myšlenka: setrvačné a gravitační síly jsou totožné: pohyby částic jsou geodetikami v nezakřiveném i zakřiveném prostoročase

Křivost

$$\Delta C^i = R^i{}_{jkl} A^j B^k C^l$$

rozdíl mezi přenesenými vektory

$$R^i{}_{jkl} = \frac{\partial \Gamma^i{}_{lj}}{\partial x^k} - \frac{\partial \Gamma^i{}_{jk}}{\partial x^l} + \Gamma^i{}_{ks} \Gamma^s{}_{jl} - \Gamma^i{}_{ls} \Gamma^s{}_{jk}$$

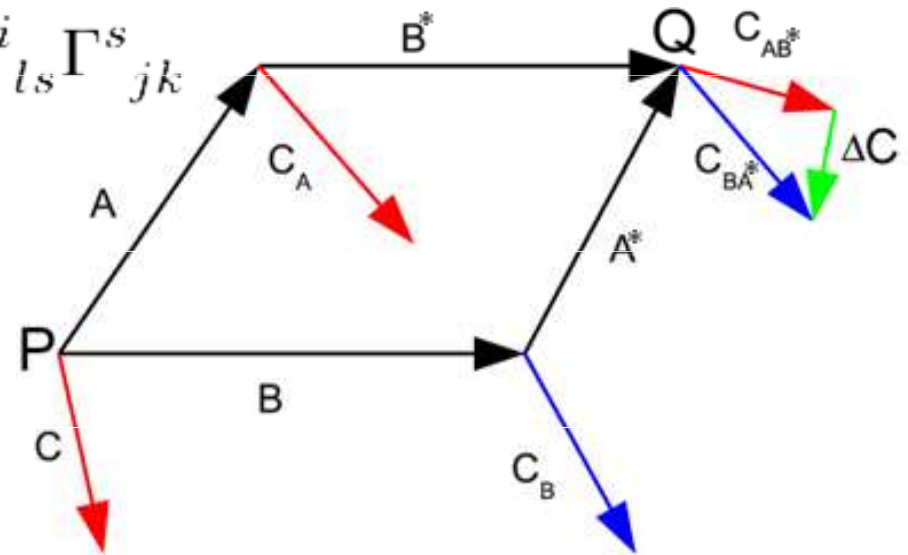
Riemannův tenzor křivosti

$$R_{jl} = R^i{}_{jil}$$

Ricciho tenzor

$$R = g^{jl} R_{jl}$$

Skalární křivost

Nenulovost tenzoru křivosti, t.j. křivost prostoročasu má za následek sbíhání a rozbíhání geodetických čar, slapové jevy (přílivy a odlivy).

Gravitace je zakřivení prostoročasu působené hmotami a jejich pohybem.

STR, OTR, Einsteinovy rovnice

STR - nezakřivený prostoročas, metrika v Minkowskiho souřadnicích, t.j. v inerciálních soustavách spojených Lorentzovou transformací

OTR - obecně zakřivený prostoročas, metrika závisí na souřadnicích, Einsteinovy rce spojují geometrii s hmotou

$$R_{ik} - \frac{1}{2} R g_{ik} - \Lambda g_{ik} = \frac{8\pi G}{c^4} T_{ik}$$

tenzor energie hybnosti

Metaprincip STR: Ve všech inerciál.soustavách mají fyzikální zákony stejný tvar. V neinerc.soustavách je vyjádření fyz.zákonů složitější.

Metaprincip OTR: Fyzikální zákony mají stejný tvar **ve všech soustavách**. Metrické koeficienty se považují za proměnné, ovlivněné chováním hmoty.

OTR se dnes chápe jako Einsteinova teorie gravitace.

OTR přechází v STR v malém okolí události.

Analogie přechodu mezi neeukleidovskou a eukleidovskou geometrií

FLRW metrika

homogenní a izotropní vesmír

$$ds^2 = c^2 dt^2 - R^2(t) d\Sigma^2$$

$$d\Sigma^2 = \frac{1}{1 - \frac{k}{4}(x^2 + y^2 + z^2)} (dx^2 + dy^2 + dz^2)$$

$k =$	+1	Riemann
	0	Eukleides
	-1	Lobačevskij

Základní modely:

Einsteinův statický vesmír	$p = 0, \lambda \neq 0, \rho \neq 0, k = 1$	$R = 1$
<u>de Sitterův stacionární vesmír</u>	$p = 0, \lambda \neq 0, \rho = 0, k = 0$	$R = e^{t\sqrt{\frac{\lambda}{3}}}$
Friedmannův (obecně)	$p = 0, \lambda, \rho, k$ libovolné	
Einstein-de Sitterův vesmír	$p = 0, \lambda = 0, \rho \neq 0, k = 0$	$R = t^{\frac{2}{3}}$
Milneho vesmír	$p = 0, \lambda = 0, \rho \neq 0, k = -1$	$R = t$
Λ -CDM vesmír	$p = 0, \lambda \neq 0, \rho = 0, k = 0$	$R = \sinh^{\frac{2}{3}}\left(\frac{\sqrt{3\lambda}}{2}t\right)$

Teoretické charakteristiky

ρ hustota hmotnosti vesmíru

$K = \frac{k}{R^2}$ křivost prostoru (3D)

λ kosmologická konstanta

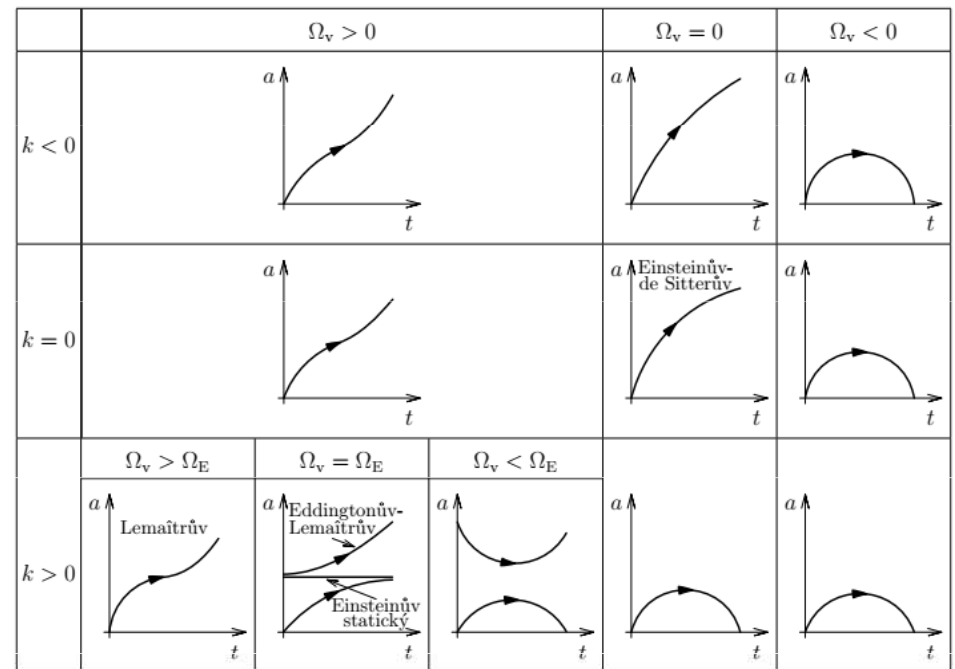
Observační parametry

$$\Omega = \frac{8\pi G (\rho + \rho_\lambda)}{3H^2} \quad \rho_\lambda = \frac{\lambda}{8\pi G}$$

parametr hustoty

$$H = \frac{dR}{dt} \quad \text{Hubbleova konstanta}$$

$$q = -\frac{d^2R}{RH^2} \quad \text{decelerační parametr}$$

Obr. 3.17: Klasifikace Friedmannových kosmologických modelů (zpracováno podle [8, 129])

Dnes uznávané hodnoty

$$\rho = 9,5 \cdot 10^{-27} \text{ kgm}^{-3}$$

$$H = 70 \text{ kms}^{-1} \text{ Mpc}$$

$$q = -0,35$$

$$\Omega = 1.0023 \pm 0,0055$$

$$\rho + \rho_\lambda = \rho_{krit}$$

$$\rho_{krit} = \frac{3H^2}{8\pi G}$$

$$\frac{\rho_{bar}}{\rho_{krit}} = 0,04$$

$$\frac{\rho_{tem}}{\rho_{krit}} = 0,23$$

$$\frac{\rho_\lambda}{\rho_{krit}} = 0,74$$

$$\frac{\rho_\lambda}{\rho_{krit}}$$

$$\frac{\rho_\lambda}{\rho_{krit}} = 0,74$$

$$\frac{\rho_\lambda}{\rho_{krit}}$$

Schwarzschildovo řešení Einsteinových rovnic v okolí sféricky symetrického hmotného objektu.

Time Dilation

Radial Length Contraction

$$ds^2 = \left(1 - \frac{R_s}{r}\right) c^2 dt^2 - \frac{1}{\left(1 - \frac{R_s}{r}\right)} dr^2 - r^2 (d\theta^2 + \sin^2 \theta d\phi^2)$$

Invariant Line Element

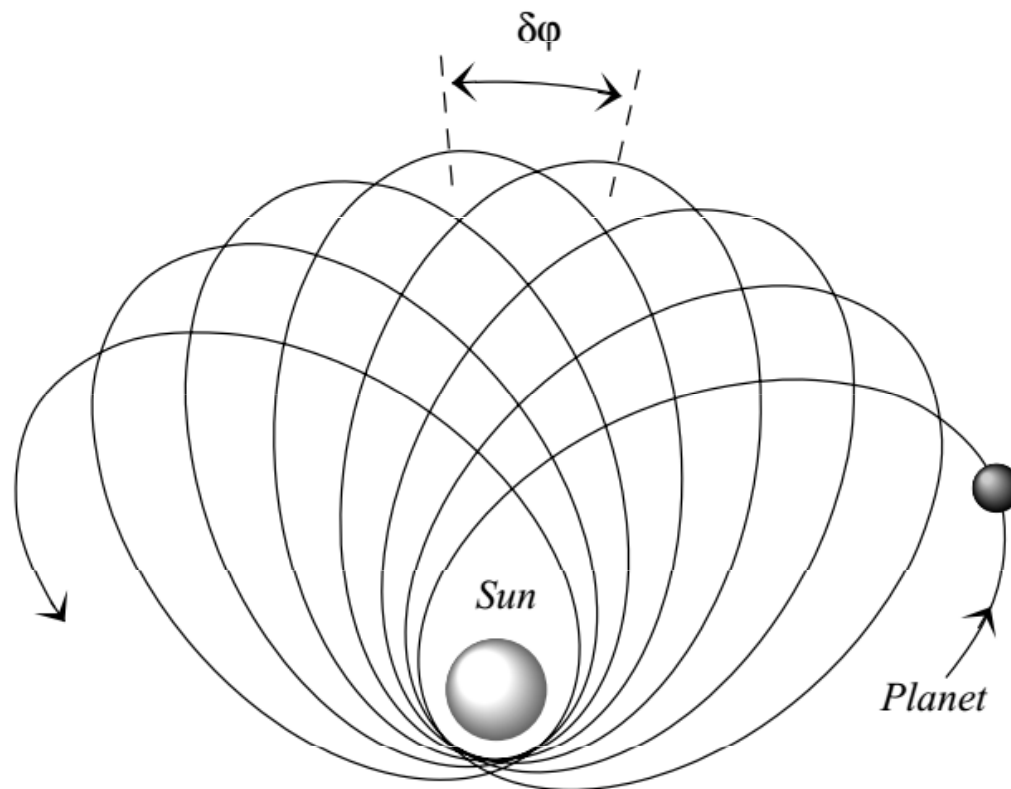
Schwarzschild Radius

$$R_s = \frac{2GM}{c^2}$$

Proč věříme TR, základní testy OTR

1. Stáčení orbit oběžnic

Merkur (Le Verrier, 1859) asi o 43" za století rychleji než odpovídá Newton.zákonu. OTR pozorovanou hodnotu vysvětlila (1 %).
Dnes potvrzeno u řady jiných objektů.

Per century:

Mercury: 43".03

Venus: 8".3

Earth: 3".8

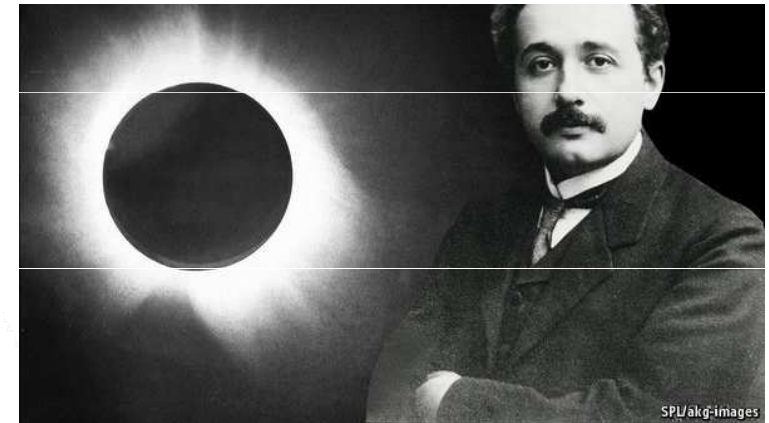
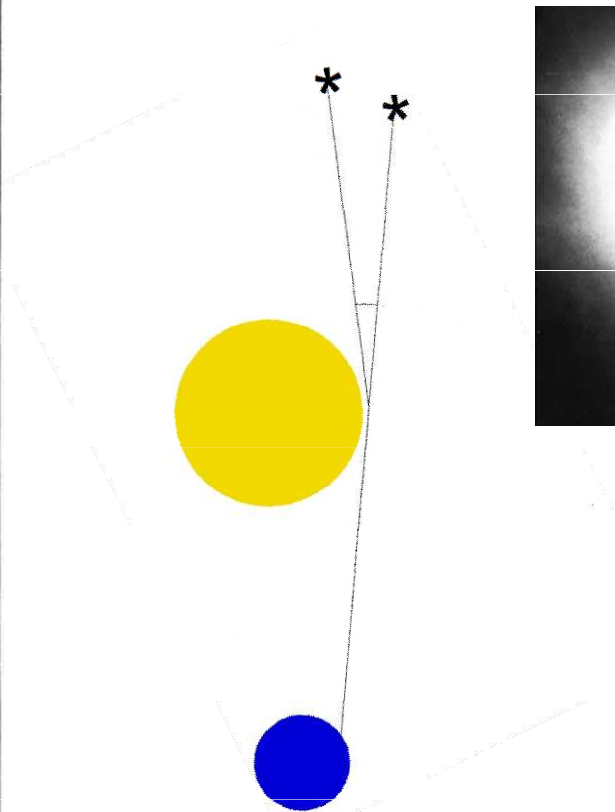
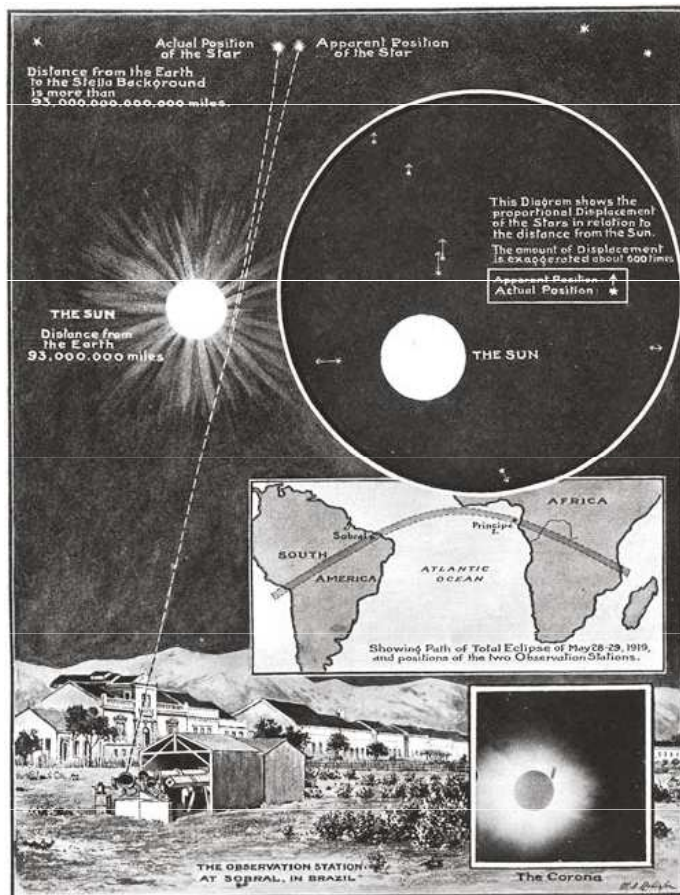
Základní testy OTR

2.Ohyb světla v gravitačním poli

Einstein (1915) odchylna polohy hvězdy na okraji disku Slunce 1,75“

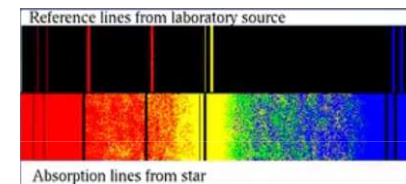
Zatmění 1919: A. Eddington (1,6 ÷ 2,0)“.

Dnes je k dispozici mnohem více přesnějších dat.

Základní testy OTR

3. Gravitační červený posuv

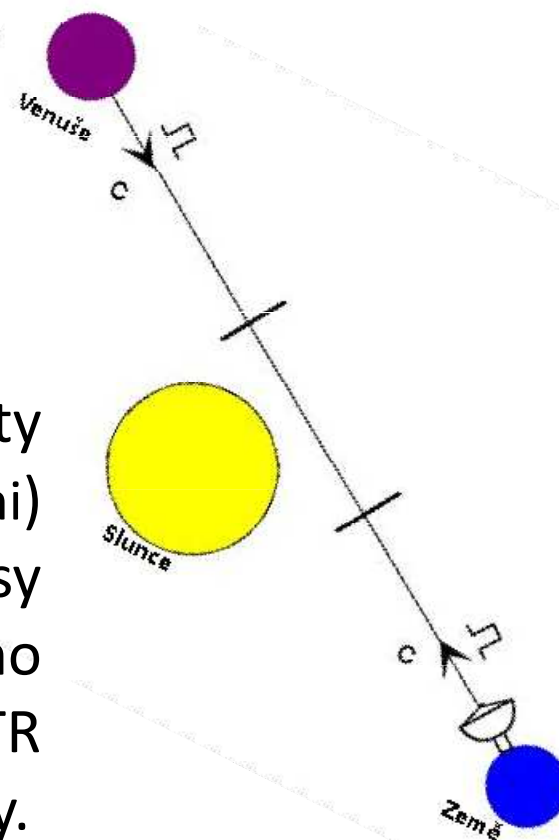
Rozdíl potenciálu gravitačního pole posouvá spektrální čáry k červenému konci spektra, pro povrch Slunce ☼ $z = 2,1 \cdot 10^{-6}$.

$$z = \frac{\Delta\lambda}{\lambda_0}$$

Předpověď potvrdil Pound-Rebka (1959) experiment

4. Shapirovo zpoždění v silném gravitačním poli

Shapiro (1964): ve chvíli, kdy se vnitřní planety (Merkur a Venuše) nacházejí (pro pozorovatele na Zemi) poblíž konjunkce se Sluncem, probíhají rádiové pulsy ze Země při cestě tam i zpět oblastmi silného gravitačního potenciálu Slunce a jsou ve shodě s OTR zpožděny o měřitelnou hodnotu řádu 0,1 milisekundy.

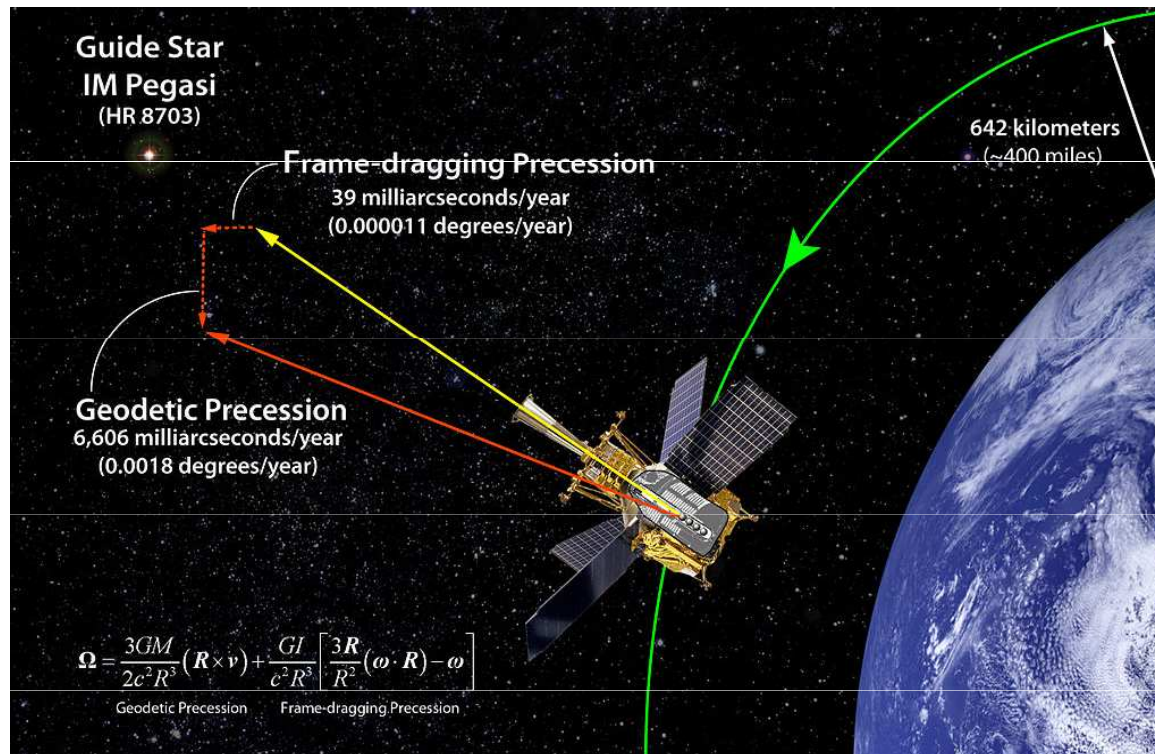

Základní testy OTR

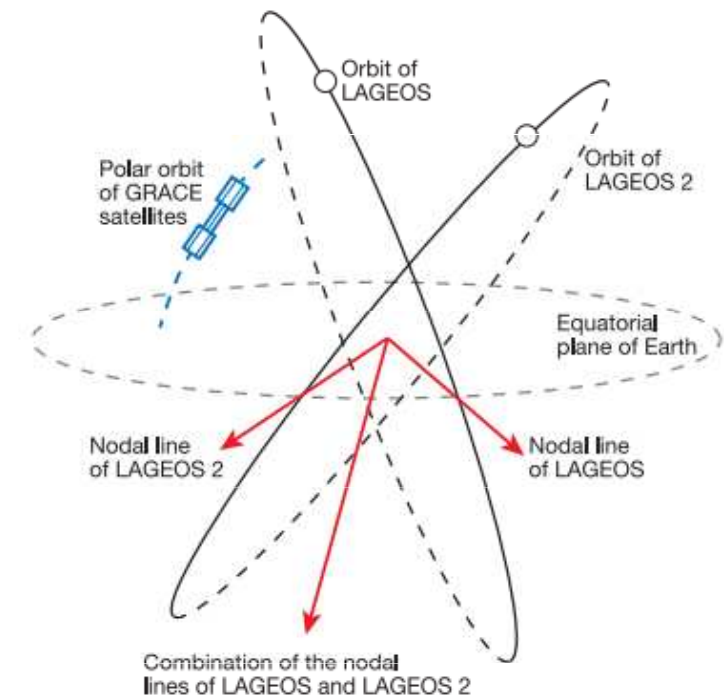
5. Zakřivení prostoročasu v okolí Země

Družice Gravity Probe-B, satelity LAGEOS - dva efekty OTR

- geodetická precese
- efekt LenseůvThirringův – strhávání IS

2004-2011

2012 - 2015

Čas v Teorii relativity

2 významy času v TR:

Souřadnicový čas t – časová souřadnice události

Vlastní čas τ - délka světočáry sledovaného objektu

$$d\tau = \frac{ds}{c} = \frac{\sqrt{g_{ik} dx^i dx^k}}{c} = \sqrt{\left(\sqrt{1 + \frac{2\varphi}{c^2}} - \frac{\vec{\gamma}\vec{u}}{c} \right)^2 - \frac{u^2}{c^2}} dt$$

$$\varphi = \frac{c^2 (g_{00} - 1)}{2} \quad \text{skalární potenciál}$$

$$\gamma_\alpha = \frac{-g_{\alpha 0}}{\sqrt{g_{00}}} \quad \text{vektorový potenciál}$$

$$u^2 = \gamma_{\alpha\beta} u^\alpha u^\beta \quad \text{kvadrát rychlosti objektu} \quad \gamma_{\alpha\beta} = -g_{\alpha\beta} + \gamma_\alpha \gamma_\beta \quad \text{prostorová metrika}$$

$$\vec{a} = -\text{grad}\varphi - c \sqrt{1 + \frac{2\varphi}{c^2}} \frac{\partial \vec{\gamma}}{\partial t} \quad \text{pohybová rovnice}$$

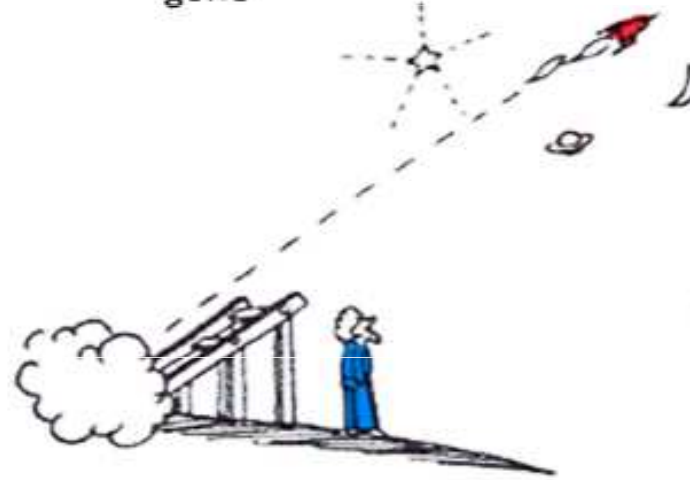
Paradox hodin

Rozdílná délka světočar spojující události A a B

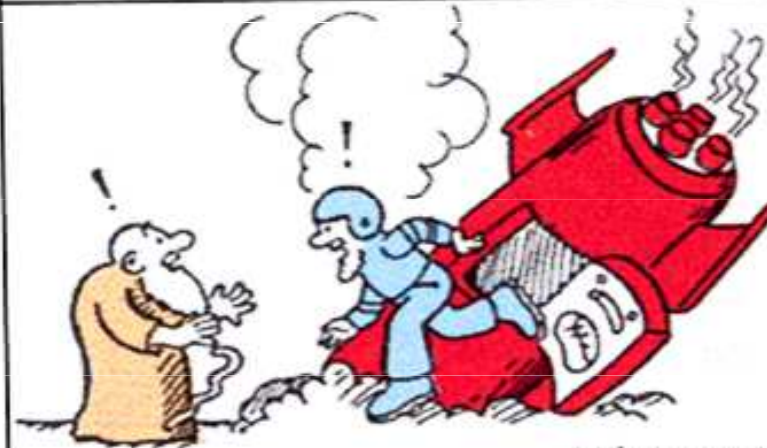
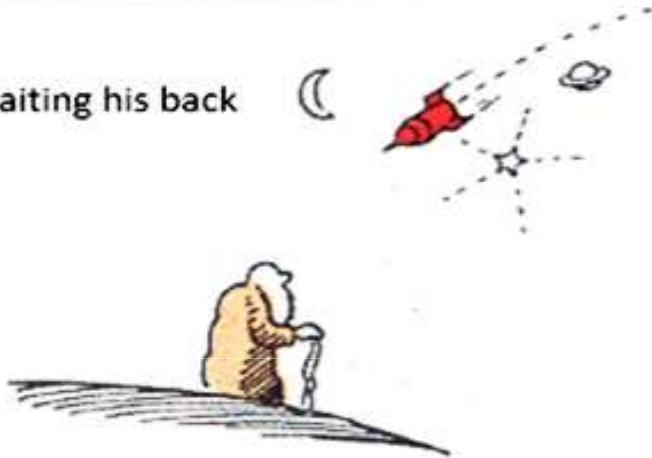
Miko leaves the Earth
to X planet

Miki is watching his
gone

Miki is waiting his back

Miko surprises with
Miki's age

Paul G. Hewitt

Plyne čas?

Dynamické pojetí času:

Š.Markuš: „Dynamická teorie času prezentuje realitu světa jako neopakovatelnou minulost, pomíjející přítomnost a očekávanou budoucnost“.

Statické pojetí času:

Eliot: „Čas přítomný a čas minulý jsou snad oba zastoupeny v čase budoucím a čas budoucí je obsažen v čase minulém.“

Je-li všechn čas přítomen věčně, všechn je nevykupitelný“.

Dilema

Eddington: „Při jakémkoliv pokusu přemostit oblast duchovní a fyzikální zkušenosti zaujímá čas klíčové postavení.“

Einstein: „Prožívání zážitku nemůže zachránit to, co věda popírá.“

Wheeler: „Máme se připravit na to, že se objeví nová stavba základů fyziky, která čas úplně odstraní? Ano, protože čas je opravdu v krizi.“

A co dál?

Mezi OTR a kvantovou fyzikou je stále nepřekonaná propast

Dva vrcholy fyziky:

Standardní model elementárních částic

Standardní kosmologický model

Podaří se nalézt jejich syntézu?

